

Успенський собор Єлецького монастиря у Чернігові

Ольга Травкіна

завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

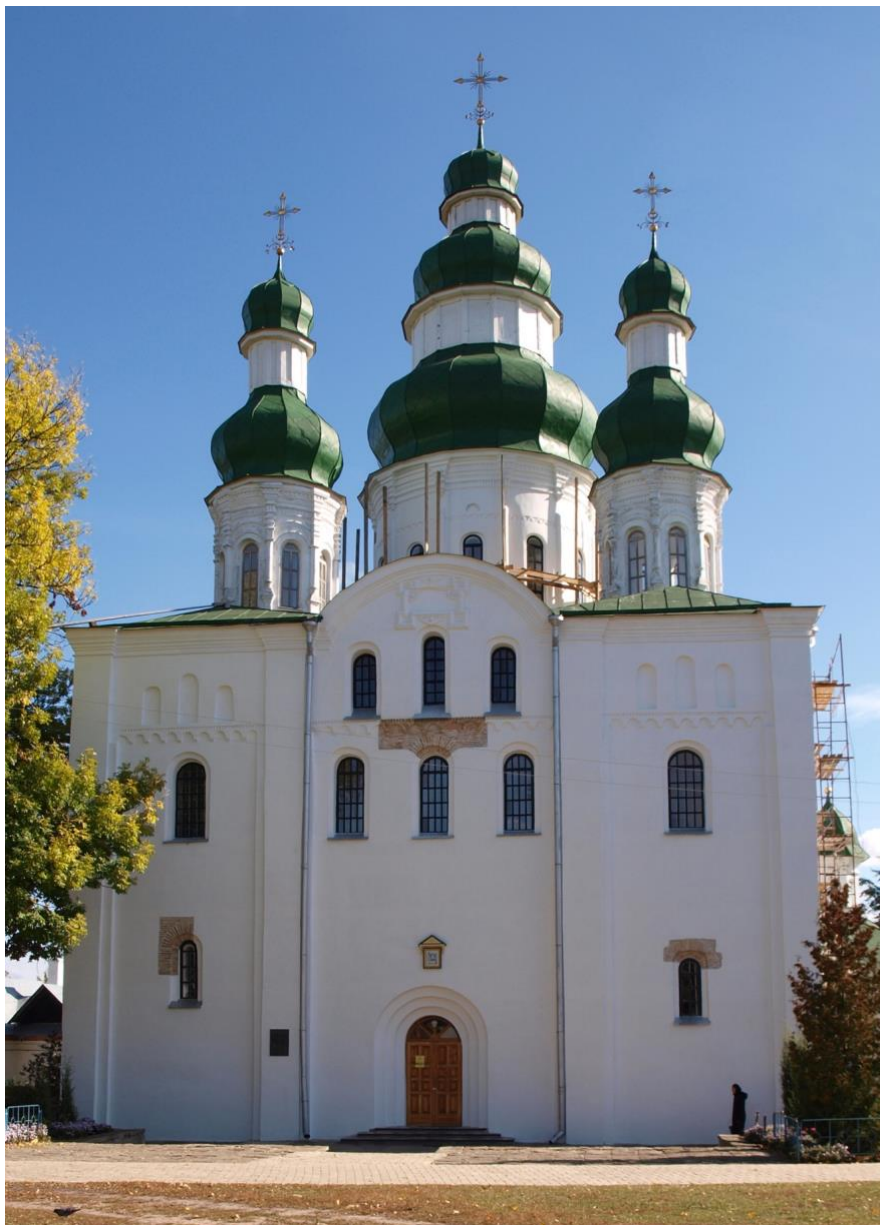
Series Byzantina. Ukrainica, 31, 2022

«Українською Равенною» називав Чернігів відомий політичний діяч, видатний історик Михайло Грушевський. Дійсно, Чернігів у XI—XIII ст. був центром величезного князівства в басейні річки Десни та Сейму, північно-східні кордони якого сягали Москви. Чернігівські князі були досить багатими та могутніми, виступали суперниками київських князів і до нашого часу у Чернігові збереглося п'ять храмів XI—початку XIII ст. Серед них слід назвати Успенський собор Єлецького монастиря, який вирізняється своєю збереженістю, архітектурно-будівельною якістю, виразним художнім образом.

Успенський собор Єлецького монастиря репрезентує новий напрямок в архітектурі Придніпров'я, який почав формуватися на Русі з кінця XI ст. Це був синтез візантійської архітектурно-просторової композиції з виразними елементами романського стилю. Дослідники припускають, що впливи романського стилю могли бути запозиченими із кола романських майстрів Північної Італії. Пов'язують ці впливи із князюванням у Чернігові Володимира Мономаха (1076—1077, 1078—1094 рр.), який згодом став великим київський князем та його сестрою Євпраксією-Адельгейдою, дружиною германського імператора Генріха IV, котра жила в Італії, зокрема, була і в Ломбардії. Окрім Успенського собору Єлецького монастиря до нового стилістичного напрямку відносять Борисоглібський собор та Іллінську церкву у Чернігові. Отже, Чернігів у цей час був визначним осередком новаторського мурованого будівництва, який був започаткований саме у цьому місті.

На жаль, відсутні документальні свідчення про час спорудження Успенського собору Єлецького монастиря. Більш пізні середньовічні джерела містять відомості про те, що монастир було засновано чернігівським князем Святославом Ярославичем, родоначальником чернігівської князівської династії, сином київського князя Ярослава Мудрого 6568 р. від створення світу, тобто 1060 р. від Різдва Христового. Він виник недалеко від Чернігова, у західному напрямку, на високому правому березі річки Десни, який отримав назву Болдиних гір. На одному з його пагорбів, на місці давньоруського городища, і був заснований монастир, який у джерелах другої половини XVII ст. отримав назву Єлецького. Відомий церковний діяч, письменник, архімандрит монастиря, який відновив стародавню обитель, Іоанікій Галятовський у книзі «Скарбниця потребная» (1676 р.) писав, що тут, на пагорбі, люди йдучи, побачили на ялині ікону Пресвятої Богородиці, оточену променистим сяйвом. І на цьому місці був заснований монастир, який став називатися Єлецьким в ім'я чудотворної ікони, що була знайдена на ялині. Іоанікій Галятовський пов'язував виникнення цього монастиря з відомим родоначальником руського чернецтва Антонієм Печерським, засновником знаменитої Києво-Печерської лаври, який у 1069 р. змушений був, рятуючись від гніву київського князя Ізяслава Ярославича, втекти до Чернігова: «Антоній же, прибувши до Чернігова, уподобав Болдину гору і, викопавши печеру, тут вселився. І єсть [печерний] монастир святої Богородиці на Болдиних горах і до сих днів», — писав літописець у «Повісті временних літ». Іоанікій Галятовський вважав, що Успенський Єлецький монастир у Чернігові і був тим монастирем, де спочатку оселився Антоній, оскільки іншого богородичного монастиря в Чернігові не було. Пізніше, вочевидь, Антоній переселився у більш віддалену місцевість, де усамітнівшись, заснував Антонієві печери з прибудованою

до них наземною Іллінською церквою. Іоанікій Галятовський, описуючи історію виникнення Єлецького монастиря, підкреслював його значимість, зазначав, що в деяких джерелах монастир названий лаврою. Звертає на себе увагу, що головний собор Єлецького монастиря присвячений Успінню Пресвятої Богородиці, так само як і Успенський собор Києво-Печерської лаври. Чернігівські князі, певно, прагнули мати у Чернігові монастир, який міг стати визначною святинею, подібною до Києво-Печерської лаври. Відомо, що саме Успенський собор Києво-Печерської лаври був споруджений у 1073—1078 рр. коштом чернігівського та київського князя Святослава Ярославича.

1. Успенський собор Єлецького монастиря у Чернігові.

Стосовно часу спорудження Успенського собору Єлецького монастиря, то у дослідників не має одностайної думки. Спочатку припускали, що він міг бути побудований майже одночасно із заснуванням Єлецького монастиря в 70-х роках XI ст., тобто, за часів

князя Святослава Ярославича. Пізніше, більш детально дослідивши його архітектуру, яка мала романські впливи, висловлювалися думки, що Успенський собор міг бути споруджений у 1094 — 1097 рр. (М. Холостенко), а також у середині XII ст. (Ю. Асєєв) та у другій половині XII ст. (Г. Логвин). Основний об'єм храму зберігся до нашого часу, хоча з деякими втратами та перебудовами.

Успенський собор Єлецького монастиря — це хрестовокупольний, тринавовий, триабсидний, шестистовпний храм, який був оточений із північної, південної та західної сторін притворами. Розміри храму: довжина 29 м, ширина 19,6 м, висота 26,3 м. Рамена просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями, які виходять на фасад великими закомарами. На площині закомар розміщено по три вікна у два ряди. Декоративні закомари були на західному і східному фасадах. У зв'язку з цим бокові абсида храму нижчі центральної. Основи закомар прикрашали аркатурні пояси. Існували вони і на абсидах східного фасаду. Західний фасад собору розчленований двоступінчастими пілястрами, а північний та південний напівколонами на пілястрах. Портали храму — багатоступінчасті з перемичками з пірафілітового сланцю. У південній частині нартекса влаштована невеличка хрещальня, абсида якої виходить у південну наву собору, її карниз прикрашений аркатурним поясом, над ним — ряди зубчиків. Хрещальня відокремлювалася від нартекса потрійною аркадою. У південній та північній стінах нартекса знаходилися ніші—аркасолії. Над нартексом розташовуються хори, вхід на які знаходиться у храмі, а сходи влаштовані у північній стіні.

З південної сторони до хор примикає приміщення, яке займає частину південної нави. Це приміщення має невеличку абсиду та жертвенник. Над хрещальною та південним приміщенням хор розміщені хрестові склепіння. У кладку основи хрещатих склепінь вмуровані корчаги-амфори. М. Холостенко, який досліджував собор у 1949—1954 рр. стверджував, що первісно собор мав три куполи, окрім центрального, ще два: над приміщенням у південній наві та симетрично йому з північної сторони. Карниз барабана центрального купола прикрашав аркатурний пояс. Куполи та закомари були покриті свинцевими листами. Вікна барабана центрального купола собору та вікна у вівтарній частині, ймовірно, прикрашали вітражі. Їхні фрагменти різної форми: круглі, трикутні, шестикутні були виявлені М. Холостенком під час досліджень собору під залишками амвону XVII ст. Частина з них мала розпис у вигляді витончених рослинних орнаментів блакитного, рожевого, червоного, жовтого кольорів.

Собор побудований у рівношаровій цегляній техніці, яка прийшла на заміну змішаній кладці (з цегли та каменю) на вапняно-цементно-вапняковому розчині. Плінфа виконана із жовтої каолінової глини розмірами 35-39х25-26х2,5-3,5 см і має рельєфні тавра (серед них князівський знак у вигляді тризуба) та мітки, зроблені пальцем на сирій глині. Зовні собор був отинькований та графічно розчленований на квадрати, що імітувало мурування з тесаних каменів. Підлога собору у центральній частині була вимощена керамічними поливними плитками різних розмірів щитково-хрестоподібної та квадратної форми жовтого, зеленого, чорного, коричневого кольорів.

У давньоруський час Успенський собор розписали фресковим живописом. На сьогоднішній день збереглося приблизно 110 м² фрескового розпису; це найбільша частка фрескового живопису з усіх стародавніх храмів Чернігова. Серед них — зображення Богородиці—Оранти у абсиді хрещальні, розташованій у південній частині нартексу. Фресковий розпис зберігся частково, фарбовий шар зазнав значних втрат, проте контури і деталі фігури проглядаються добре. Богородиця зображена на повний зріст з німбом навколо голови, у туніці та мафорії з піднятими до гори руками. Іоаникій Галятовський зазначав, що на грудях Богородиці був розміщений Ісус Христос, який благословляє. Образ цей називається «Воплочення Христовим». Втрати фарбового шару не дозволяють зробити висновок про колорит фрески: збереглися переважно залишки вохри коричневого та

червоного відтінків. Відомо, що зображення Богородиці Оранти у конхах абсид було поширеним явищем у візантійському мистецтві, а звідси і в давньоруських храмах Києва, Новгород, Чернігова. У нартексі на піденній та частково західній стінах збереглися ще деякі фрагменти фрескового розпису із залишками фігур святих, ангелів тощо, які ідентифікувати через незадовільний стан досить складно.

2. «Три юнаки у вогняній печі». Фресковий розпис. Над абсидою хрещальні у південній наві Успенського собору Єлецького монастиря.

У південній наві собору, над абсидою хрещальні, знаходиться фрескова композиція «Три юнаки у вогняній печі» (Іл. 2). Знову таки цей сюжет був популярний у східно-християнському іконописі, зокрема, він присутній і в Софійському соборі м. Києва. У верхній частині композиції «Три юнаки у вогняній печі» Успенського собору зображено трьох юнаків, про те, їхні фігури збереглися не повністю, мають значні втрати. У нижній частині — піч з трьома отворами із заокругленими верхами, з яких виривається полум'я. Колорит композиції зберігся краще: переважає тепла, червоно-коричнева, помаранчева гамма кольорів. У відкосах вікон південної нави собору залишилися фрагменти рослинного орнаменту. Наприкінці 90-тих років ХХ ст. були також виявлені залишки фрескового розпису на чотирьох вітрилах барабана центрального куполу собору, на яких, зазвичай, зображували євангелістів та фрагменти фрескового живопису у простінках між вікнами цього барабана.

Таким чином, Успенський собор Єлецького монастиря займає особливе місце у давньоруській архітектурі Придніпров'я як один з перших храмів, побудований

з дотриманням візантійської хрестовокупольної системи, але уже зі значними впливами романського стилю. Можна припустити, що він стояв у витоків нового стилістичного напрямку, заснованого чернігівськими майстрами. Рівношарова техніка кладки, хрещаті склепіння, елементи декору у вигляді аркатурних поясів, напівколони фасадів, профільовані портали, імітація каменю за допомогою розбивки тиньку зовнішніх поверхонь стін на квадрати — основні елементи романського стилю, характерні для цієї пам'ятки. Тут слід вказати на достатньо ускладнену об'ємно-просторову композицію собору, який оточували притвори, з баптистерієм-хрещальною у нартексі (як у церкві Спаса на Берестові — родовій усипальниці Мономаховичів) та капелою ігумена на другому поверсі південної нави. Все це було професійно та вмело втілено у схему шестистовпного храму з дотриманням пропорцій та співвідношення ширини до довжини, що дорівнює 2:3. Доповнювало будівельну майстерність та досконалі пропорції храму його декоративне оздоблення фресковим живописом й вітражами. Все це дозволяє віднести собор до одного з найкращих зразків архітектури Придніпров'я кінця XI — початку XII ст., який за ступінню збереженості теж займає одне з перших місць.

Відомості про долю Успенського собору після монголо-татарського нашествия досить скупі. Із синодика Єлецького монастиря, що його уклав у середині XVII ст. чернігівський єпископ Зосима Прокопович, який деякий час проживав у Єлецькому монастирі, дізнаємося про спустошення татарами «монастиря Пречистой Богородицы елецкой на горах Болдинских» 1240 р. Починаючи із середини XV ст. і до початку XVII ст. Чернігівське князівство входило до складу Московського царства і в монастирі мешкали московські ченці. Чернігівські землі були спірною територією, за яку довгий час боролися Московське царство та Річ Посполита. 1611 р. Успенський Єлецький монастир був спалений польським полковником Горностаєм. Після цього, як пише Іоанікій Галятовський у згаданій вище книзі «Скарбниця потребная» (1676 р.), в Успенському соборі «верхи мурованы над хором и по бокам упали, наостаток и великий верх мурованный в засклепеню ся проломал и упал, и учинил громот великий, который по всем Чернигове люди чули».

Відродження монастиря відбулося у другій половині XVII ст. Впливовий чернігівський архієпископ Лазар Баранович 1669 р. висвятив архімандритом Єлецького монастиря відомого церковного діяча, письменника Іоанікія Галятовського, який за короткий період, упродовж кількох років, у 70-тих роках XVII ст. у грізний воєнний час, коли Україна переживала велику турецьку навалу, відбудував Успенський собор. Відродженням монастиря опікувалися визначні особи: гетьман Іван Самойлович, чернігівський архієпископ Лазар Баранович, чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський.

Оскільки, як писав Іоанікій Галятовський, верхи його впали, мешкали там «нерозумні звірята та птахи гнізда вили», а навколо собору земляний насип був вище півтори сажени (більше 3 м), то, насамперед, був прибраний весь щебінь від куполів, що впали, всередені і ззовні храму, а також і в усьому монастирі. На місці зруйнованих куполів були зведені нові, які отримали барокові, грушеподібної форми, завершення. Іоанікій Галятовський, відновлюючи собор, як вважав М. Холостенко, створив традиційну для української архітектури трикупольність з орієнтацією схід-захід: окрім центрального купола, звели два куполи над центральною абсидою та хорами. Відновили також два куполи над приміщенням у південній наві та симетрично йому з північної сторони. Таким чином, собор отримав п'ятибанне завершення, що надало храму величного вигляду. До речі, подібне п'ятикупольне завершення отримав і кафедральний Борисоглібський собор у Чернігові, який у той час реставрував Лазар Баранович. Тут слід зауважити, що для чернігівських храмів, як давньоруських, котрі в цей час активно відбудовувалися, так і зведених нових, характерною ознакою була багатокупольність. Взагалі за часів Лазаря Барановича, який довгий час виконував обов'язки київського митрополита, в архітектурі Гетьманщини сформувався новий тип барокового храму, який ввібрав традиції давньоруського зодчества, елементи

національної дерев'яної, а також форми й прийоми західноєвропейської архітектури. Цей тип тринавого, багатокупольного храму був втілений у багатьох соборах Києва, Чернігова, Батурина, Глухова, Полтавщини. Відомий козацький літописець Самійло Величко посав про Лазаря Барановича що він був: “дбалий майстер та невсипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт”.

3. Ікона «Єлецька Богородиця». Дерево, темпера, олія, позолота. 90-ті роки XVII ст.

Вигляд Успенського собору, вочевидь, після його відбудови зафіксований на іконі «Єлецька Богородиця» (Іл. 3), яка збереглася до нашого часу. Ікона українського, місцевого майстра, написана на дереві темперними й олійними фарбами, розміром 135 x 76 см. Певніше всього, вона первісно могла знаходитися в іконостасі, на що вказує її заокруглений верх. Дослідники датують ікону 90 - ми роками XVII ст.

Центральну частину ікони займає ялина, угорі якої на розлогих галузях вміщена явлена ікона із зображенням Богородиці з немовлям Ісусом Христом. Богородиця урочисто височить на хмарах у довгому червоному мафорії з золотою облямівкою, лівою рукою підтримує маленького Ісуса Христа, що сидить у неї на колінах і виглядає зворушливо у білій сорочечці. Уже досить реалістично іконописець зобразив світлий, округлий лик Богородиці, майстерно передав об'ємність та рельєфність банок мафорія, який природньо спадає додолу і вдало задраповує нижню частину ікони. Тло ікони — орнаментоване, позолочене, характерне для українських барокових ікон. У нижній лівій частині ікони зображено західний фасад Успенського собору Єлецького монастиря. Собор увінчаний чотирма куполами, п'ятий над

абсидою, вочевидь, закритий центральним куполом. Фасад собору розчленований пілястрами на три частини у відповідності з трьома навами. Як свідчить зображення на іконі, ще всі прясла завершуються напівкруглими закомарами, поверх яких зроблена, вочевидь, дерев'яна покрівля, що завершувалася трикутними фронтонами над закомарами. У той же час відоме прохання Іоанікія Галятовського до царя надати залізо для покриття собору. Можливо ним було покрито куполи собору. На сьогодні збереглися лише центральні закомари, бічні — відсутні, замість них влаштований карниз. Нині відсутній також купол над нартексом, тобто Успенський собор має чотири куполи. Іконописець зафіксував аркатурний пояс, який прикрашав західний фасад, а також профільований портал з бароковим фронтоном над ним. Як бачимо, майстер досить точно, з деталями передав вигляд собору, вочевидь, писав з натури. У протилежному правому кутку ікони — зображення чернігівської фортеці з кріпосною стіною, круглими вежами, будівлями, у центрі — Спасо-Преображенський собор також з трьома закомарами, дерев'яною покрівлею і фронтонами над ними. На другому плані зображений верхній замок — цитадель.

У другій половині XVII ст. у соборі на кошти чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського був споруджений багатоярусний, пишний, позолочений іконостас, який до нашого часу не зберігся. Дослідники вказували на подібність його до іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври кінця XVI — початку XVII ст. і що його могли споруджувати київські майстри. У чіткій побудові, симетрії іконостасу відчувалися впливи Ренесансу з використанням ордерної системи, колонами коринфського ордеру, широкими розкрепованими карнизами та розірваним фронтоном, який його увінчував.

Ще однією цікавою пам'яткою початку XVIII ст. є керамічна ікона “Богородиця Панахранта (Всенепорочна, Всемилостива)”, яка свого часу прикрашала західний фасад Успенського собору і знаходилася у люнеті центральної закомари в обрамленні барокового картуша. Вочевидь, оздоблення фасадів скульптурами та барельєфами сформувалося під західноєвропейськими впливами. На іконі — поясне зображення Богородиці, її миловидний лик майстерно обрамляють бганки червоного мафорія, які досить природньо драпують її плечі та руки, що підтримують на рівні грудей Ісуса Христа.

Під час Другої світової війни Успенський собор зазнав чималих руйнувань: знищена покрівля, дерев'яна підлога, осипався тиньк як ззовні, так і всередині, була розібрана аркада між хрещальною та нартексом. Після війни собор був досліджений та реставрований у формах, близьких до його перебудов у другій половині XVII ст. У 70—90—тих роках XX ст. реставрували також давньоруський фресковий живопис. Нині собор знаходиться під охороною держави і входить до складу Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній” як пам'ятка національного значення. У 1991 р. Успенський собор був переданий Чернігівському єпархіальному управлінню Української православної церкви і є діючим храмом.

Бібліографія

1. Галятовский Иоанникий. Ключ разумения. Київ, 1985.
2. Величко С.В. Літопис. Т. 2. Київ. 1991.
3. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861.
4. Модзалевский В.Л., Савицький П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / *Чернігівська старовина*: зб. наук. праць, присвячених 1300 річчю Чернігова. Чернігів, 1992 р.
5. Холостенко Н.В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове / *Памятники культуры*. Вып. 3, 1961. С. 51—67.
6. Воробьева Е.В., Тиц А.А. О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове. / *Советская археология*. №2, 1974, С. 98— 111.